

گذر قراولان

نگاهی به مکان‌هایی که نامشان وام‌دار نیروهای انتظامی در مشهد قدیم است

رضا سلیمان‌نوری/ خراسان‌پژوه

بازخوانی نام‌ها و نشان‌های ثبت‌شده روی نقشه‌های قدیم مشهد بازگوکننده آن است که مردم این شهر دست‌کم‌از دوران ناصری برخی از گذرهاو کوچه‌های شهر را به نام افراد درگیر در حفظ امنیت آن می‌شناخته‌اند. بر اساس آنچه کلنل جولییس دالمج روی نقشه‌ای که در انتهای سال ۱۲۴۸ خورشیدی از مشهد آن زمان و بناها و گذرهای آن ترسیم کرده است، صرف‌نظر از بناهایی مانند باروت‌کوب‌خانه، توپخانه مبارکه، قورخانه قدیم و جدید و سربازخانه که هرکدام بخشی از محدوده ارگ قدیم مشهد را به خود اختصاص داده بودند، نزدیک به ۲۸قراول خانه، خان‌زنبورک‌چی‌ها، دو تکیه داروغه و تخت داروغه بناهای شهری هستند که در مشهد حدود ۱۵۰سال پیش نامشان با موضوع امنیت شهر گره خورده بوده است.

گزارش پیش رو که به بهانه هفته ناجا گردآوری شده، مرور نقشه‌های قدیم شهر مشهد و گفتن از تاریخ خیابان‌ها و مکان‌هایی است که در دوران قاجار به نام نیروهای نظامی و انتظامی وقت نام‌گذاری شده‌اند.

- کوچه‌های قراول‌خانه

قراول همان نگهبان شهری است که زیرنظر داروغه برای حفظ امنیت شهر تلاش می‌کرده است. در مشهد سال ۱۲۴۸ خورشیدی به روایت نقشه دالمج دست‌کم ۲۸مکان نگهبانی و اجتماع قراولان شهری یا همان قراول‌خانه وجود داشته است که نیروهای

تحت امر داروغه شهر در آن‌ها بیست‌وچهارساعته آماده خدمت بوده‌اند. برخی کوچه‌های نزدیک به این قراول‌خانه‌های شهر، به ویژه در مناطقی که در سال‌های نیمه دوم قرن سیزده برای سکونت مردم مشهد استفاده شده‌اند، به دلیل نزدیکی به این بناهای انتظامی به نام آن‌ها مشهور شده‌اند.

براساس نقشه سال ۱۳۱۰خورشیدی مشهد که آن را نقشه‌پایه توسعه شهر می‌دانند، در آن‌سال سه‌کوچه قراول‌خانه در شهر وجود داشته است. یکی از این سه‌کوچه‌که در ضلع شمالی‌خیابان نواب‌صفوی قرار دارد، همان کوچه‌ای است که اکنون ما با نام «کوچه کشمیری‌ها» می‌شناسیم وحسینیه داروغه‌در حاشیه

نمایی از ساختمان اداره‌شهربانی در مرکز درمیان ارگ/دوره پهلوی اول

آن قرار دارد. دیگر کوچه قراول‌خانه مشهد یکی از کوچه‌های فرعی کوچه چهنو خیابان امام‌رضا^(۱) است. کوچه سوم قراول‌خانه هم در محدوده میدان شهدا قرار داشته و از خیابان توحیدکنونی منشعب و به‌کوچه‌شاقی واقع در خیابان دانشگاه ختم می‌شده است.

نقشه سال ۱۳۳۳ خورشیدی که روی آن محدوده کوچه‌ها نشان داده است، دیده می‌شود. این نقشه ۸۵ سال بعد از نقشه دالمج ترسیم شده است.

ناصرالدین‌شاه وظیفه داروغه‌گری را در شهر مشهد بر عهده داشته است. درباره دلیل نام‌گذاری این تکیه به نام وی هم با توجه به نبود هیچ وقف‌نامه‌ای درباره این بنا، می‌توان مدعی شد که مردم منطقه به پاس زحمات وی برای امنیت شهر این نام را برای تکیه خود برگزیده‌اند.

- تخت داروغه

مکان این‌سازه را دالمج در نقشه‌اش جایی در میانه‌های خیابان نواب‌صفوی ترسیم کرده است. براساس نوشته‌های محمدحسن اعتمادالسلطنه در کتاب «مطلع الشمس» و دیگر روایت‌های مکتوب موجود از آن دوران، این تخت که درست در محدوده تقاطع کنونی خیابان‌های شارستان و نواب‌صفوی روی جوی آب‌خیابان قرار داشته، محل رسیدگی داروغه‌وقت‌شهر به شکایات مردم بوده است. نکته درخورتوجهی که با تأمل در نقشه دالمج می‌توان آن را درک کرد، وجود چند تختگاه روی جوی جاری در شهر در هر دو طرف حرم مطهر رضوی، یعنی بالاخیابان وپایین خیابان است دوران مشروطه است، بازگوکننده این مطلب است‌که داروغه موردنظر در تکیه داروغه فرد دیگری است که به احتمال زیاد در سال‌های نخست دوران سلطنت

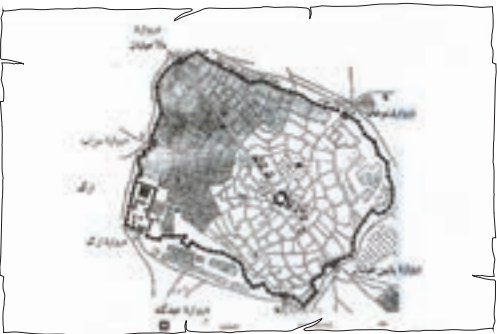

صاحب‌منصبان قراول‌های ساخوی(پادگان) مشهد در دوره قاجار/ سال ۱۳۷۱ خورشیدی/عکاس:عبدال... قاجار

مشهدیات

کتنا‌هایی در باب تاریخ و فرهنگ شهر بهشت (فصل نهم)

روستاهایی که مشهدی شده‌اند! (بخش نخست)

مرضیه ترابی! پیش از آنکه دشت مشهد به این روزی بیفتد که می‌بینید، یعنی جمعیتش آن قدر زیاد و منابع آب زیرزمینی اش آن قدر افت کند که مجبور شوند از سد دوستی آب بیاورند و کار را راه بیندازند، اینجا، یعنی در دشت مشهد، ده‌ها و شاید صدها روستای آباد و پرآب وجود داشت که زمین‌های هرکدام از آن‌ها منبعی بود برای تأمین بخشی از مایحتاج مشهدی‌ها. از برکت وجود همین روستاها بود که این شهر از هر نوع میوه، گونه‌های مختلف داشت، مثلاً بیست‌وچند جور خربزه. نویسندگان گزارش مکتب شاپور، در سال ۱۳۱۳ خورشیدی آورده‌اند که در مشهد حتی نانواایی‌ها در تأمین سلیقه مشتری و پخت نان دستشان آن قدر باز بوده که می‌توانستند با چند چور آرد که از گندم این روستاها تأمین می‌شد، نان بپزند و نیاز و خواست مردم را برآورده کنند. همه این‌ها صدقه‌سر همین آبادی‌های متعدد و مزارع پرمحصول بود که طی چند دهه قالب نام یک محله و حتی یک کوچه، به بقای خود ادامه می‌دهند.

- شروع ماجرا از عهد تیموری

وقتی از روستاهای متعدد در اطراف مشهد حرف می‌زنیم، منظورمان فقط مراکز تمرکز جمعیتی مانند «آبکوه» نیست، بلکه باید به مزارع بزرگ که برخی صاحبان‌شان در مشهد ساکن بوده‌اند هم توجه کنیم. شهاب‌الدین عبدال... خوافی مشهور به «حافظ ابرو» در کتاب تاریخش به جغرافیای تاریخی مشهد و اطراف آن در قرن نهم اشاره می‌کند و از برخی مزارع اطراف شهر سخن به میان می‌آورد؛ مزارعی مانند «طرق»، «سمرقند»، «سمرقند»، «مهدی‌آباد»، «سلوک»، «چاه‌نو»، «حسن‌آباد»، «ده‌رود»، «کلاته خلیج»، «خوشاب» و «سادکن» (شادکن). برخی از این نام‌ها حتماً برای شما آشنا هستند؛ مزارعی مانند سمرقند و چاه‌نو(چهنو) امروزه اسم محله وخیابان هستند و مزارعی مانند طرق و ده‌رود(دهرود) نیز امروزه بر کرانه‌های محدوده شهری مشهد قرار گرفته‌اند. بخش دیگری از این نام‌ها نیز برای کسانی که دست‌کم به دهه هفتم زندگی‌شان رسیده‌اند، آشناست. بخش عمده مزرعه سلوک یا «گودسلوک»، از سال ۱۳۵۲ خورشیدی به این سو، با نام، کوی کارمندان، شناخته می‌شود و در منطقه شرقی شهر مشهد قرار گرفته‌است. همچنین مزرعه و قلعه «شادکن»، جایی در شمال مشهد قدیم، در ابتدای کوی طلاب یا حدود تقریبی محل پمپ‌بنزین بولوار مجلسی شرقی قرار داشت، مکانی که دست‌کم تا اوایل دهه ۱۳۴۰ خورشیدی چند یخچال بزرگ برای تأمین یخ در تابستان در آن یافت می‌شد. احتمالاً این پرشش به ذهنتان خطور می‌کند که چرا برای صحبت درباره روستاهایی که امروزه در محدوده شهری مشهد هضم شده‌اند، قرن نهم و دوره تیموری را انتخاب کرده‌ام؟ جواب این پرسش دور از ذهن نیست. مشهد تا پیش از ایلغار مغول، تنها زیارتگاهی بود که قالب شهری نداشت و در حد نهایی‌اش، به گفته یکی از مورخان، می‌شد آن را «شهرچه» نامید. از دوره تیموری به بعد است که مشهد از منظر مرکزیت سیاسی و جمعیتی نیز به شاخصی در ولایت توس قدیم تبدیل می‌شود و روستاهای اطراف را به‌تدریج در خود جای می‌دهد.

- حرکت مشهد به سوی شمال

از مستندات قرن نهم که بگذریم، توسعه محدوده شهری مشهد، با ساخت باروی شهر در دوره شاه‌طهماسب یکم صفوی (درگذشته اردیبهشت سال ۹۵۵) تقریباً متوقف شد و ساخت‌وسازها در داخل این محدوده متمرکز شد. علت آن هم هجوم‌های مکرر ازبک‌ها بود و به همین دلیل، حفظ باروی شهر و زندگی درون آن، از اوجب واجبات بود. توسعه محدوده شهری و عبور از باروهای شهر مشهد در دوره پهلوی اول و در زمان فعالیت محمدولی اسدی به‌عنوان نایب‌التولیه آستان قدس آغاز شد و به‌تدریج روستاها و مزارع بسیاری به داخل محدوده شهری وارد شدند که یادآوری نام همه آن‌ها در این مختصر ممکن نیست، اما سعی می‌کنم به اختصار و با توجه به موقعیت جغرافیایی آن‌ها، نام برخی از این روستاها را ذکر کنم. در اینجا مراد از جهت‌ها، مثلاً شمال، شمال باروی مشهد قدیم است.

بخش شمالی:پس از ساخت گورستان جدیدمشهد(گورستان گلشور) در زمین‌های روستای حسین‌آباد(در اواسط دهه ۱۳۱۰ خورشیدی)، این روستا به‌تدریج به شهر مشهد نزدیک شد و امروزه بخشی از شهر مشهد است و البته نامش را تا حدودی حفظ کرده است. با شروع تکمیل راه‌آهن تهران–مشهد و آغاز پروژه ساخت ایستگاه راه‌آهن مشهد، روستای امین‌آباد در نزدیکی دروازه نوغان به‌عنوان محل ساخت این پروژه در نظر گرفته شد. به این ترتیب، ایستگاه راه‌آهنی که امروز می‌بینیم، در برخی‌های این روستا بنا شده است. ظاهراً قدمت امین‌آباد زیاد بوده است. تا همین چند سال پیش، در کنار ریل‌های راه‌آهن، قبر «میلی مشهدی» (میرزاقلی مشهدی)، شاعر دوره صفویه و درگذشته سال ۹۸۴قمری/ ۹۵۵ خورشیدی وجود داشت که امروزه آن را تسطیح کرده و سنگ قبر و ستون زیبای آن را به بقعه هارونیه در جاده آرامگاه فردوسی منتقل کرده‌اند! برخی محققان معتقدند که قرارگرفتن قبر میلی در این مکان، نشان‌دهنده موقعیت گورستان روستای امین‌آباد است. در شمال این روستا دو روستای دیگر نیز وجود دارد که کم‌وبیش برای افراد قدیمی منطقه شناخته‌شده‌اند؛ اولی روستای «بقرا‌آباد» (باقرآباد) که محدوده کنونی خیابان ابوذر غربی را با مرکزیت مسجد امام محمدباقر^(۲) در برمی‌گیرد و سیرلی بزرگ مشهد روی قسمتی از زمین‌های شرقی آن قرار گرفته‌است و دیگری روستای «شقا»، که در محدوده خیابان گاز و تقاطع آن با مسلم جنوبی قرار داشت و امروزه در برخی قسمت‌های آن می‌شود ردونشان کوچه‌های قدیمش را هم مشاهده کرد. البته روستاهای دیگری هم در محدوده شمالی قرار داشته‌اند که امروزه بخشی از مشهد محسوب می‌شوند؛ روستاهایی مانند صحرایی، تلگرد(با نام قدیمی تلگرد)، عطار، دروی و... روستای تلگرد، سوزه قابل مطالعه‌ای است. در محدوده این روستا احتمالاً مزار میرعلی آمو قرار داشت، شخصیتی معنوی و مذهبی که اطلاع‌چندانی از آن نداریم. بررسی متون تاریخی، گزارشی درباره وی ارائه نمی‌کند، ولی می‌دانیم که مزار میرعلی آمو در نیم‌فرسخی دروازه‌ای به همین نام قرار داشت که به‌طور تقریبی در بوستان، «میر» کنونی، در حاشیه بولوار وحدت واقع بود. نام «تلگرد»، با توجه به شکل و ساختار آن، می‌تواند نامی بسیار قدیمی و مربوط به دوران پیش از اسلام باشد و به‌نظر می‌رسد باید درباره آن مطالعه دقیق‌تری انجام شود؛ هرچند که منابع در این زمینه مختصر و محدود است.

ادامه دارد ...

شهر

۳شنبه
۱۷ مهر ۱۴۰۱
۷ ربیع‌الاول ۱۴۴۴
شماره ۳۷۷۵

تاریخ و هویت